

Землюк Василь

ЕТНОПСИХОЛОГІЧНІ Й ЕТНОПОЛІТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНЦІВ

Як відомо, ідентичність/самобутність особи – лише надбудова над індивідуальним і колективним несвідомим. До ознак психічного складу, що передаються з покоління в покоління, належать насамперед характерна поведінка, національні традиції, звичаї, звички, які лежать в основі установок і ціннісних орієнтацій. Однак дослідження ідентичності потребує звернення до глибших витоків цих рис – менталітету, національного характеру, архетипів як елементів психічного складу етносу й базової основи колективного несвідомого. Найглибші психічні шари українського колективного несвідомого виявляються в духовній культурі народу – міфах, віруваннях, переказах, часто і в літературній творчості.

За допомогою детального аналізу особливостей психічного складу тих або інших етнічних спільнот (системи уявлень, настроїв, кодів поведінки) пояснюються різноманітні форми відображення дійсності і реагування етносу на впливи зовнішнього світу. При цьому під поняттям “психічний склад” маються на увазі стійкі особливості психіки, що склалися внаслідок тривалого історичного розвитку того чи іншого народу. “Своєрідний психічний склад виробляється в етносу під впливом усієї сукупності умов його існування. Так, середовище зі своїми природними й історичними соціокультурними особливостями накладає відбиток на психіку етносу, що проявляється в поведінці членів етносу... Етнічні особливості поведінки формуються як в онтогенезі, так і у філогенезі, причому це формування здійснюється під впливом головним чином соціальних, етнокультурних факторів. З одного боку, формуються об’єктивні, зовнішні,

соціальні, етнокультурні змінні, а з іншого боку – суб’єктивні, внутрішні або власне психологічні змінні”¹.

Як вважає М.Пірен, “психічний склад нації – суб’єктивний психічний досвід нації, що являє собою наявність відносно стійких властивостей, рис, національної психології, які детерміновані усім суспільно-історичним ходом становлення і розвитку нації, специфікою соціально-психологічного відображення сприйняття об’єктивних умов її існування”².

На думку Р.Додонова, “практичний досвід і теоретичні дослідження приводять до висновку про наявність стійких відмінностей у людей в сприйнятті навколишнього світу, реакції на зовнішні подразники, у засобах спілкування, стереотипах поведінки. І як би людина не хотіла позбавитися власної етнічності, ця остання настільки глибоко проникла в “корені” її нервової системи, що визначає те, як вона бачить світ. Фрагменти етнічності важко накреслити не тільки тому, що вони є частиною особистого досвіду, а й тому, що люди не можуть взаємодіяти один з одним інакше, як за допомогою мови, культури, що мають етнічний відбиток. І цей “відбиток” дістав назву менталітету... Під ментальністю розуміють і дорефлексивний прошарок свідомості, і соціокультурні автоматизми свідомості індивідів і груп, і “глобальний всеохоплюючий “ефір” культури, в якій занурені всі члени суспільства”³.

Категорія “ментальність”/“менталітет” є однією з фундаментальних духовних, соціально-психологічних сутностей людської особистості або людської спільноти, головним чином етнонаціональної; однією з “найглибинніших характеристик” індивідуальної і колективної свідомості людей, причому несвідомою і тому досить стійкою щодо зовнішніх (насамперед асиміляторських) впливів. У вивченні феномена ментальності склалися п’ять основних підходів – філософський, антропологічний, етнологічний, культурологічний, психологічний. Політологічний підхід – в стадії становлення.

Менталітет виступає насамперед як теоретико-аналітична категорія, а національний характер – як описова

категорія. Але в науковій літературі вони переважно вживаються майже як тотожні. Щодо рис менталітету чи національного характеру українського народу, то в дослідженнях спостерігається величезна розбіжність – від явно ідеалізованих до вкрай негативних, причому недостатньо вмотивованих, не прив'язаних до конкретно-історичних умов. Переважна більшість людей вживає термін “ментальність” на інтуїтивному рівні, виходячи з індивідуальних регуляторів світобачення. В питанні вжитку цього полісемантичного поняття панує хаос. Найбільш поширений його вжиток – поза наукою, в побутовій мові, публіцистиці, де термін “ментальність” став доволі популярним.

Поняття “менталітет” в радянські часи через ідеологічні причини перебувало поза межами науки, а з 1990-х років – активно входить до наукового обігу, стає предметом системного аналізу фахівців різного профілю, насамперед філософів і психологів.

Виданих у СРСР спеціальних праць, присвячених українській ментальності, національному характерові тощо, нами не виявлено. Публікації з'явилися після 1991 року. Серед сучасних дослідників зазначених проблем О.Киричук, М.Пірен, І.Старовойтов, М.Юрій, Р.Додонов, І.Поліщук, Н.Коломінський, П.Гнатенко, В.Павленко, С.Таглін, Л.Орбан, В.Хрущ та ін. В Україні перевидано праці, які раніше були недоступні широкому українському загалу, бо їх написали українські автори в еміграції – Ю.Липа, Г.Вашенко, О.Кульчицький, І.Мірчук, В.Янів, Я.Ярема, Д.Чижевський, М.Шлемкевич, яких чимало дослідників вважають класичними (до певної міри “канонізованими”). В них описані етнопсихологічні особливості українців⁴. Однак, ще М.Костомарову належить “піонерська” праця такого плану – “Дві руські народності” (1861 р.), яка була присвячена пробудженню національної самосвідомості, формуванню наукових уявлень про український і російський народи, риси їхнього національного характеру, психології, світогляду⁵. Це була одна з перших народознавчих праць, в якій на підставі історичних, етнографічних, психологічних, релігійних даних

визначалися типологічні риси цих народів, розкривалися історично сформовані відмінності між національними характерами українців і росіян. У процесі зіставлення вчений намагався виявити національно самобутнє, домінантне для кожного народу в системі історично зумовлених його поглядів, переконань, ідеалів, світорозуміння, побуту і звичаїв.

З погляду сьогодення стиль викладу у вказаних працях місцями не надто науковий, здебільшого есеїстичний, публіцистичний, з елементами науково-критичного аналізу і досліджу, а висновки недостатньо науково аргументовані. Хтось із них мав безпосереднє відношення до порушеної проблематики, а хтось – опосередковане. Далеко не всі їхні спостереження і положення сьогодні можна оцінити однозначно і як непозбавлені суб'єктивізму. Не все витримало випробування часом, а дещо і зовсім втратило актуальність. Але у наведених дослідженнях, тим більше в їх сукупності загалом, маємо “зріз” станом на 1920–1930 роки (незважаючи на те, що окремі праці написані значно пізніше – в еміграції).

З плином часу спосіб життя українців змінювався. У другій половині ХХ ст. тривав інтенсивний процес урбанізації – наслідок докорінних змін суспільного виробництва, зростання питомої ваги індустрії. Стрімко зменшувалася питома вага впливу традиційного українського села з патріархальним духом, завдяки якому там трималися позитивні народні традиції, мораль, етика, що були надійним фундаментом насамперед для молодих поколінь. Міське населення відрізнялося від сільського за стилем життя і поведінки, іншим насиченням змісту роботи і характером відтворення, віковою і демографічною структурою, здебільшого російською мовою спілкування. О.Субтельний зупиняється на ряді протистоянь між “українським селом і неукраїнським містом”⁶.

Життя тривало. Одні покоління українців помирали, їм на зміну народжувались і виростали інші, які жили вже в дещо інших умовах, ніж попередники, і діючі на них фактори мали іншу конфігурацію – починаючи від побуту, матеріальних умов

життя, середовища... і аж до політико-економічних та соціально-культурних умов життя і суспільних відносин. Це, природно, не могло не відбитися на психічному складі української нації, її самобутності. На таку динаміку вказував, зокрема, О.Кульчицький, порушуючи проблему змін в українській психіці, починаючи з періоду національно-визвольних змагань: "Неабияку роль відіграла в цьому система тривалого комуністичного терору й політичного тиску, технізація життя й побуту, стрімкий розвиток нових суспільних груп – робітництва та інтелігенції, а також зростання опору українського народу, намагання виховати новий тип вольового українця"⁷. Докорінно змінилися умови життя населення. Змінилися покоління, набутий інший досвід. Біологічна/ментальна спадщина – українська, яле вона зазнала динаміки. І все-таки в психічному складі сучасних українців від минулих поколінь дотепер збереглося чимало того, що проявляється у свідомості, звичках тощо. Підсумувати це можна схематично так: автохтонне населення + нашарування слідів прибульців + нашарування самих чужинців/переселенців + час + дифузія ментальності (ментальна дифузія) = динамічні зміни ідентичності в часі й просторі.

У сучасній політології попри наявні розбіжності у визначенні поняття "менталітет", все ж домінуючим є підхід до нього як до поняття, що виступає у вигляді синтезу логіко-позитивістичних та чуттєво-емоційних компонентів; як до інтегрованого показника, в якому органічного поєднанні свідомість, розум, світосприймання, характер думок та мислення нації, її психологія та духовні інтереси. На думку О.Киричука, менталітет – "це певна інтегральна характеристика людей, які живуть у конкретній культурі, що дає змогу описати своєрідність бачення цими людьми оточуючого світу і пояснити специфіку їх реагування на нього... Це складна ієрархізована система, що визначає спрямованість людини, окремих соціальних груп, нації в соціумі, їх цілі та мотиви життєдіяльності"⁸.

За своєю структурою менталітет "включає в себе передусім дещо колективне, певні елементи національного

характеру, які діють, не проходячи крізь свідомість, спонтанно, подібно до певного емоційно-психологічного коду, що викликає у суб'єкта менталітету такі, а не інші реакції на зовнішні чинники. Це колективне підсвідоме є певною сукупністю світоглядно-психологічних настанов, які перетворилися на принципи та звички і, без сумніву, виявляються у рисах характеру, системі вкорінених способів, форм і норм життєдіяльності, тобто у низці найбільш глибоко вкорінених традицій, стереотипів поведінки... Говорячи про менталітет тієї чи іншої нації, народу або громадян, ми зачіпаємо складний механізм, тісно пов'язаний з багатовіковою культурою народу, знайденими і закріпленими способами реагування на зміни зовнішнього світу, що визначають поведінку нації або її громадян”⁹.

На менталітет даного етносу впливають багато факторів. Але цей “вплив настільки тривалий, постійний і опосередкований, що блискавичні зміни у політичній або економічній сфері не можуть поколивати “звички свідомості”, що шліфувалися століттями. Структура ментальності є більш консервативною, ніж суспільно-політичне життя. Отже, під менталітетом, на наш погляд, слід розуміти особливий стиль світосприйняття – стиль мислення і поведінки, властивий тільки даному етносу. Саме ментальність мислення і стереотип поведінки відрізняв один етнос від іншого. Саме менталітет дає змогу відкрити “таємницю національності”, що полягає насамперед у манері розуміти речі... Ментальність закріплюється всім масивом етнічної культури, відтворює етнічні уявлення про рівень розвитку даної спільності, про позитивні якості і недоліки, головні елементи духовного життя, місце традицій і новаторства. Ментальність виходить за межі свідомості. Вона викристалізувалася з етнічного світосприйняття, що містить у собі значну кількість елементів суспільної психології: соціальних емоцій, бажань, настроїв, історичної пам'яті, реакцій на зміну зовнішнього середовища, як природного, так і штучного... Ментальність формується під впливом діяльності багатьох поколінь людей, і суспільні трансформації стосуються спочатку економіки, потім

політико-правової системи, ідеології, системи цінностей, і вже в останню чергу – ментальності. Отже, за своєю природою ментальність – “осадок” історії даного етносу”¹⁰.

Досліджуючи філософські передумови формування цілісної міждисциплінарної теорії ментальності, Р.Додонов дав визначення ментальності як специфічного стилю світосприймання, вивчав основні детермінанти процесу походження і функціонування феномена ментальності: природної (клімат, рельєф, географічне положення, багатство флори і фауни), соціального середовища (специфіка господарської діяльності, етнічна зброя і т.д.), внутрішніх причин (ритми етнічного життя, “етнічний темперамент”, особливості процесу становлення і наступної зміни етноментальності через спілкування, спільну діяльність, утворення, виховання й ін.)¹¹. Монографія Р.Додонова “Этническая ментальность: опыт социально-философского исследования” є соціально-філософським дослідженням, що має на меті систематичний розгляд широкого кола проблем, пов’язаних з визначенням феномена ментальності. Розглянуто історичні етапи становлення поняття “ментальність”. Зроблено спробу розкрити природу, сутність, структуру, зміст етнічної ментальності, виявити праксиологічні аспекти її вивчення¹².

А.Фурман на підставі міжпредметних позицій розглянув українську ментальність як надскладне явище історичного життєпотону самобутньої європейської нації. На парадигмальному, методологічному й емпіричному рівнях наукового аналізу обґрунтовано полівалентність, узгодженість і розвитковість визначальних культурно-психологічних характеристик-координат української ментальності – основи проектування та побудови інноваційних програм, проектів і моделей розвитку суверенної України. Запропоновано категорійну матрицю феномена, що розкриває основний закон його генезису як вершинного шляху менталеформування: життя – спілкування – національна свідомість – рідна мова – слово¹³.

Фундаментальні структури свідомості були зумовлені культурою (матеріальна і духовна), мовою, освітою (школа,

виховання, в їх основі насамперед закладено гуманізм і прогрес знань), соціальним спілкуванням, як і соціальним середовищем загалом. Ментальність нації формується під впливом діяльності багатьох поколінь людей. Суспільні трансформації стосуються спочатку економіки, потім політико-правової системи, ідеології, системи цінностей, і вже в останню чергу – ментальності, тому за своєю природою ментальність є “осадам” історії даного етносу. На думку А.Гуревича, “загальний характер світосприйняття, стиль життя, мови, культури, ментальність, притаманна даній людській спільноті, не залежать від соціальних груп або індивідів, “задані ним”. І тим самим культура створює певну невидиму сферу, за межі якої люди, належні до неї, не в змозі вийти... Вони не усвідомлюють і не відчують цих обмежень, оскільки вони “всередині” даної ментальної і культурної сфери. “Суб’єктивно вони почувають себе вільними, “об’єктивно” ж вони їй підпорядковані. Культура і традиції, мова, спосіб буття і релігійність утворюють свого роду “матрицю”, в рамках якої формується ментальність, яка входить в саму тканину соціальної структури”¹⁴.

Переважає більшість дослідників детермінантами психічної самотності українців називають:

1. *Середовище проживання етносу* – географічний простір – ландшафт і клімат, особливості ґрунтів і розміри території, флору, фауну, водойми та інше, що створює неповторну своєрідність навколишнього середовища, зумовлює асоціації, пізнавальні процеси, комунікації. Вплив природного чинника на психологічну діяльність українського етносу відзначається в багатьох дослідженнях. Любов до природи в українців завжди була особливою. Природа посідала значне місце в їхньому житті, що відображено у великій кількості образів природи у фольклорі, у використанні її елементів у святкових обрядах та в прикрашанні осель. Останнім часом у різних дослідженнях наголошується на тому, що чинник штучного середовища значно потіснив природний у впливі на сучасну людину. Зокрема, сучасні українці далеко нечасто мають нагоду бути в такому

природному середовищі, як їхні предки. Населення сучасних міст щораз більше віддаляється від землі, природи.

2. *Геополітичні впливи.* Україна розташована в центрі Європи, де перетинаються шляхи, що сполучають Схід і Захід, і тому природно, що в ході досліджень, присвячених феномену геополітичного положення України і його впливу на українців, було встановлено, що за геополітичним положенням Україна перебуває начебто на “межі двох світів” – між Європою і Азією, що, безумовно, вплинуло на психологію народу. Українцям притаманні як європейські/західні риси характеру, так і східні, тобто, з одного боку, християнсько-візантійські, з іншого – евразійсько-кочівницькі. Саме в прикордонному (перехідному) геополітичному положенні України деякі дослідники вбачають причину складності її існування як незалежної держави¹⁵. Довгі роки перебування України під впливом і на перетині західної і східної політичних культур і традицій мали неоднозначний, дуалістичний вплив на формування власної політичної культури українського народу. Внаслідок цього сформувався своєрідний симбіоз. Дуалізм ментальності українського етносу, який полягає в наявності рис як західноєвропейських народів (індивідуалізм), так і східних культур (чуттєвість, емоційність) – зближує нас відповідно як із західною, так і східною культурами. З цього приводу ключовою є теза В.Яніва: “Україна психологічно є складовою частиною Заходу, але рівночасно в нашій психіці виразно відбивається межовість, перехід. Межовість, яку відчуваємо з факту безперервної європейської туги за гармонією і одночасно переваги почувань, характеристичної для Сходу”¹⁶.

3. *Взаємодія з іншими народами,* що її М.Костомаров називав “взаємним тертям народів”. Він передусім звертав увагу на те, що різnorідний етнічний склад населення України, постійна взаємодія з іншими народами (українці традиційно наймалися на роботу до сусідніх країн, служили у військах інших держав, торгували з ними) зумовили “дух терпимості, відсутність національної зарозумілості”, які перейшли “згодом в

характер козацтва й залишилися дотепер”¹⁷. Ще наприкінці XIX століття у вступі до історії малоросійської етнографії О.Піпін писав про те, що на формування психічного складу українського етносу значно вплинули стосунки з Польщею та національно-визвольна боротьба XVI–XVII ст.¹⁸. Самі українці не мали причин шукати і опановувати чужі землі. Це виробляло лагідну вдачу і майже повну відсутність експансії. Однак, захищаючи своєї землі, вони проявляли хоробрість і навіть жорстокість. Історія не знає жодної загарбницької війни з боку українців. Їм не характерна войовничість і агресивність, а притаманні такі цінні якості, як толерантність, повага до інших народів і їхніх культур; вони збереглися до наших днів. Україна – одна з небагатьох держав колишнього СРСР, в якій не було суттєвих міжетнічних конфліктів навіть незважаючи на етнічне розмаїття її населення.

Взаємодія з іншими народами відбувалася шляхом міграції населення, через змішані сім’ї, бі- та поліетнічні поселення, прикордоння, міжетнічне спілкування. Відбувалася дифузія ментальності, взаємозбагачення культур. Після багатолітньої закритості, коли лише номенклатура і найлояльніші громадяни СРСР могли на короткий час потрапити за кордон, і то тільки з дозволу компартійних органів, суттєве послаблення режиму поїздок за кордон наприкінці 1980-х років дало можливість народові їздити, насамперед, у сусідні країни і бачити, як живуть інші, порівняти, зіставити тощо.

4. *Історія та історичні умови розвитку народу.* Українське життя треба бачити в історичній тягlostі. На цьому наголошували М.Костомаров, М.Грушевський, С.Рудницький, Я.Ярема, О.Кульчицький та інші¹⁹. Аналізуючи історичні умови та етапи формування української ментальності, А.Бичко вказує, що послідовне знищення державної самостійності України, “всмоктування інтелектуального потенціалу державами-поневолювачами (спочатку Польщею, потім Росією) стимулювало посилення ментальності, спрямованої на усну народну творчість. За цих умов позбавлена політичного самовияву “українська душа”

заглиблюється в поетичність (лірична народна творчість, побутові обряди), яка концентрується навколо моралі (звідси терпимість до різних конфесійних релігійних напрямів), ідеї “внутрішньої людини”, світу почуттів, переживань підсвідомих, вірніше надсвідомих, а не космологічної проблематики”²⁰.

Складні історичні випробування, яких зазнала українська нація, а надто за останню сотню років, не могли не позначитися на її психічному складі. Найбільший вплив мали система безприцидентних репресій та голодоморів, колективізація та розкуркулювання, війни, урбанізація, атеїзм... Асиміляція й русифікація мали на меті виховати нову “радянську людину”. Безпосереднє втручання органів радянської влади в побут українців, особливо на селі, з метою його перебудови, викорінення його національних особливостей та пристосування до потреб тодішнього режиму, який не міг миритися з побутом українського народу, що виріс на іншій базі, на іншому ґрунті, в основі якого лежав християнський світогляд та пошана до індивіда (виявом чого є позитивне ставлення до приватної власності).

5. *Церква і релігія.* Церква — це суспільний інститут, з яким народ ідентифікує моральні цінності (віра, чесність, порядність, національна гордість). Церква є символом етноконфесійної єдності, ціннісної репрезентації всієї нації. Релігійність — одна з домінант світогляду українця, одна з найхарактерніших його рис. Українська родина — християнська родина.

Вказані фактори, які формували/формують психічні риси української нації, водночас самі зазнавали впливу українців і часу, від цього й самі видозмінювалися (причини — наслідки, наслідки — причини). І, звичайно, не можна відкидати впливу науково-технічного прогресу, світової інтеграції, глобалізації, тобто беззаперечних факторів загальноцивілізаційного розвитку.

Протягом тривалого часу відбувалося схрещення (спільна дія) цих та інших факторів впливу на український народ, а внаслідок історичної тягlosti відбувалося нашарування результатів цього впливу у виді психічних рис — як позитивних, так і негативних. “Те, що ми називаємо “національною психікою”,

формувалося віками під впливом різнорідних обставин і чинників; тим то, визначивши ці обставини й чинники й оцінивши вплив їх на генезу національної душі, можна наблизитися до розуміння, як вони оформлюють національну психіку”²¹. Таким чином, неповторність українського етносу/нації виявляється в тому, що з певної комбінації характерних ознак утворилося так зване домінантне ментальне ядро з психологічних рис, які є “наскрізними” для більшості описів, а решта – виступають похідними і є менш типовими/рельєфними, порівняно з домінуючими. Більшість дослідників сходяться на тому, що в основу такого системотворчого ядра визначальних (домінуючих) психологічних рис українців, які визначають устрій їх життя й поведінки і мають численні підтвердження у фольклорі, етнографії, літературі, релігії, філософії, здобутках духовної культури українців, *в х о д я т ь*:

- розвинене особистісне начало, що виявляється у почутті власної гідності, незалежності та індивідуалізмі;
- інтровертивність вищих психічних функцій у сприйнятті дійсності, що виявляється у зосередженості особи на фактах і проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу;
- емоційність - емоційно-почуттєві чинники контрастно домінують над раціональними чинниками;
- богомільність/боголюбивість/релігійність;
- культ “хати” (будинку/помешкання/обійстя/маєтку/квартири).

Дещо докладніше про концепцію В.Яніва, яка знайшла своє довершення у 1980-х роках і переважно вміщена в семи нарисах²². Привабливість її полягає в тому, що, обґрунтовуючи специфіку української ментальності, автор широко використовував міждисциплінарний підхід, спертий на індуктивно-аналітичну методику. Згідно з підходом В.Яніва, “українець – це інтровертивна людина, з сильним відчуттям свого “я” і бажанням самовияву назовні; таке прямування вирішує про належність українського народу до індивідуалістичного культурного циклу.

Заглиблений у собі і маючи відчуття гідності, він прямує до повалення всяких обмежень особистої свободи, в тому числі до нівеляції соціальних перегород. Неохота коритися волі іншого йде так далеко, що комплементарне прямування до самовияву – нахил підпорядкуватися – в українця з природи слабо розвинений. Ця остання властивість характеру ще більше поглибилася внаслідок століть неволі, коли творчий спротив набирив прикмет чесноти. При ідеалізуванні бунту поглиблювалася й внутрішня незгідливість українців: внаслідок цього часта в них анархічність, в крайнім випадку навіть нігілізм”²³. “Українець – це людина “малих гуртів”, в які він безпосередньо вростає. Всі ті малі спільноти – родина, братство, громада – сильно злютовані почуваннями. Далеко менше розуміння до великих спільнот, до поставання яких треба певного абстракційного процесу. Все-таки, під впливом ідеалістичної пошти є пошана традиції як суми витворених століттями ідеалів, і традиція виконує важливу дисциплінуючу функцію, зокрема важливу при відомій анархічності вдачі. Авторитет ідеалу є багато сильніший від авторитету конкретної одиниці, а протиставлення колишньої свободи, що уможлиблювала самовияв і своєрідні форми життя (“вольності”) сучасній неволі, є чинником, скріплюючим традиціоналізм”²⁴.

В українців своєрідність родини й родинних стосунків екстраполюється і на суспільно-політичну сферу, насамперед на невеликі громади, які функціонують у формах, що тотожні родинним взаєминам (наприклад, кумівство). Індивідуалістично налаштоване українство тяжіло не стільки до спілки (як, наприклад, росіяни), організаційного об’єднання, що функціонує на підвалинах єдиної мети; скільки до громадської спільноти, об’єднання більш емоційно-почуттєвого. Зазначені особливості політичного менталітету українців та росіян зумовлюють істотні розбіжності у державотворчому досвіді цих народів: бездержавне українство виявилось спроможним до створення невеликої громади, у той час як росіяни створили потужну супердержаву.

Роль батька-годувальника в українській родині звичайно мало виходила за функції дисципліни і покарання та відчужено сприймалася дитиною, яка мусила слухатися, скоряючись силі. Водночас дитина внутрішньо протестувала, прагнучи вирватися з-під батьківської влади. Коли вона стає дорослою, на її підсвідомому рівні проєктуються негативні настанови, які сформувалися у дитинстві, і для неї постає батька асоціюється з владою, причому з владою як джерелом насильства. Тому влада для пересічного українця часто-густо тотожна насильству, якому можна підкорятися лише зі страху і аж ніяк не добровільно. А коли влада не діє – нерідко наступає анархія. Це транслювалося від покоління до покоління.

Різні комбінації й поєднання зазначених вище домінант формують *національний характер* – “сукупність найбільш стійких, основних для даної національної спільноти особливостей сприйняття оточуючого світу, форм реакцій на нього... являє собою перш за все певну сукупність емоційно-чуттєвих проявів, які виявляються насамперед в емоціях, відчуттях та настроях, тобто способах емоційно-чуттєвого освоєння світу, а також у швидкості та інтенсивності реакції на певні події”²⁵.

М.Пірен вважає, що “національний характер – це сукупність специфічних, відносно стійких психологічних рис, властивих тій або іншій нації, що сформувалися під впливом історико-економічних, соціокультурних і природних умов її розвитку та проявляються у формах поведінки людей, їх звичках, обрядах, звичаях, традиціях, упобуті і особливо яскраво – в національних особливостях культури. Національний характер карбує найістотніше в творчості, діях, вчинках і поведінці людей, надає їм своєрідного забарвлення”²⁶.

В.Янів вважав, що українець протриває “визнаванню авторитетів, при чому ще раз проявляється українська почуттєвість: до визнання авторитету приходиться радше під впливом настрою, – хвиливого захоплення, ніж внаслідок холодного аналізу заслуг цілого життя людини. Звідси часта пошана авторитетів малого формату, при рідкості справжніх історичних

авторитетів великого масштабу”... “Інтровертизм, зовнішні невдачі, утеча від дійсності, розвинені почування ведуть в сумі до застанови над істотою правдивої вартості. Це зумовлює ушляхетнення вдачі. Українська людина співчутлива до долі ближнього, вона — альтруїстична, з бажанням нести допомогу, при чому насамперед допомагає вона нижчим, і тому, що “нижчі” тої допомоги насамперед потребують, і тому, що українець нерado спричинюється до успіху сильнішого, авторитет якого мав би визнати. При розвиненім “братолюбії” в українця зникає агресивність, войовничість (незгідні, зрештою, з ідеалом справедливості, одним із найважливіших постулатів якої є свобода). При неагресивності однак в українця залишається дух бунту проти несправедливості, який, зокрема, скріплюється ще й тенденцією до анархізму, але який є ушляхетненим ідеалом визвольної боротьби. Глибоке відчуття кривд і взагалі почуттєвість степенують бунт до охоти помсти, а народний гнів у своїй жорстокості є страшний. Проте, в даному випадку, відоме є й контрастове явище: ідея всепрощення як досконалий вияв правдивої шляхетності так само близька українській духовності, як бажання помсти. Саме та контрастивість (між двома крайностями) найкраще вказує на амплітуду почувань, на пристрастність вдачі”²⁷.

В українському національному характері знаходимо і соціальний егалітаризм (прагнення до соціальної рівності), громадоцентризм, провінційність, загальна аполітичність, впертість, анархічність, здатність до мімікрії та пристосування (“аби не гірше...”). “У відомих історичних умовах було в Україні пригоже поле до постання комплексу меншвартості (політичне поневолення із заперечуванням донедавна права на мовну окремішність, з накиненою назвою малоросів). Знову ж розходження між відчуттям своєї власної особистої вартості, притаманне для одиниць (і спільнот) з багатим внутрішнім життям, і між постійними історичними невдачами всіх наших збірних зусиль мусить надати певного спеціального забарвлення комплексові меншвартості, який перетворюється в комплекс

кривди. Комплекс меншовартості збуджує тенденцію до надолуження – компенсації чи надкомпенсації, яка може йти в різних напрямках: або знецінювання об'єктивної дійсності й утечі в етично-ідилічне мрійництво з вірою в утопію, або насолоди в мазохістичному бажанні ореолу страждання, або агресивності з бажанням помсти, жорстокості, кривавої відплати. Коли з утопією ми стрічалися в численних ідеологіях, що апофеозували вільний федеративний лад (від “Братчиків” до наших соціалістів), тоді з вибухами агресивності з невластивою для українців жорстокістю стрічаємося в Гайдамаччині, а бажання “мучеництва” було в багатьох революціонерів. Ті шари персонального несвідомого мають – як бачимо – на загал негативний вплив”²⁸.

У той час, як одні з розглянутих рис психічного складу української нації виявляють у своїх діях/проявах збіжність, конвергенцію, виробляючи таким чином приблизно спільну, або, щонайменше, подібну, для всіх українців психіку, інші чинники розбіжністю, дивергенцією в більшій чи меншій мірі спричиняють диференціацію національного типу на регіональні підтипи (подолянин, галичанин, слобожанин,...). В Україні яскраво спостерігаються відчутні регіональні відмінності ментальності та національного характеру, зумовлені різним співвідношенням і дією зазначених вище факторів впливу та інших умов. Тому про цілісність/тотальність психічного складу української нації в цілому можна говорити лише з певними застереженнями.

¹ *Платонов Ю.П.* Народы мира в зеркале геополитики (структура, динамика, поведение): Учеб. пособие. – СПб., 2000. – С. 279–280.

² *Пірен М.* Основи етнопсихології. – К., 1998. – С. 417.

³ *Феномен нації: основи життєдіяльності / За ред. Б.В.Попова.* – К., 1998. – С. 144.

⁴ *Костомаров Н.И.* Две русские народности. – Киев-Харьков, 1991.

⁵ *Нечуй-Левицький Іван.* Світогляд українського народу / Ескіз української міфології. – К., 1993; *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. – Київ-Філадельфія, 1995., *Липа Юрій.* Призначення України. – К., 1997; *Ярема Яким.* Українська духовість в її культурно-історичних виявах // Перший

український педагогічний конгрес 1935 р. – Львів, 1938; *Мірчук Іван*. Світогляд українського народу (Спроба характеристики) / (Відбитки з Наукового збірника т. III Українського Вільного Університету в Празі). – Прага, 1942; *Шлемкевич Микола*. Галичанство. – Львів, 1997; *Кульчицький О.* Риси характерології українського народу // *Енциклопедія українознавства*. Загальна частина. Перевидання в Україні. – К., 1995. – Т. 2. – С. 708–718; *Кульчицький Олександр*. Світовідчуття українця // *Українська душа*. – К., 1994. – С. 127 – С. 48–65; *Кульчицький Олександр*. Основи філософії і філософічних наук. – Мюнхен–Львів, 1995; *Чижевський Д.* Нариси з історії української філософії // *Нариси з історії української філософії*. – К., 1992; *Ващенко Григорій*. Виховний ідеал. – Полтава, 1994.

⁶ *Субтельний О.* Україна. Історія. – К., 1991. – С. 188.

⁷ *Кульчицький О.* Основи філософії і філософічних наук. – Мюнхен–Львів, 1995. – С. 159.

⁸ *Киричук О.В.* Ментальність: сутність, функції, генеза // *Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості: Тези доп. та матеріали міжнарод. наук.-практ. конф.* – К., Луцьк, 1994. – С. 7–20, С. 9–11.

⁹ *Юрій М.Т.* Етногенез та менталітет українського народу. – К., 1997. – С. 132.

¹⁰ *Феномен нації: основи життєдіяльності / За ред. Б.В.Попова.* – К., 1998. – С. 145–146.

¹¹ *Додонов Р.А.* Теория ментальности: учение о детерминантах мыслительных автоматизмов / Запорож. гос. ун-т. – Запорожье, 1999.

¹² *Додонов Р.А.* Этническая ментальность: опыт социально-философского исследования. – Запорожье, 1998.

¹³ *Психокультура української ментальності / А.В.Фурман.* – Тернопіль, 2002.

¹⁴ *Гуревич А. Я.* Исторический синтез и Школа “Анналов”. – М., 1993. – С. 63, 80.

¹⁵ *Коломінський Н.Л., Львовичкіна А.М.* Етнопсихологія українців // *Україна на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи: колективна монографія*. За ред. *Г.В.Шокіна, М.Ф.Головатого*. – К.: МАУП, 2000. – С. 69.

¹⁶ *Янів В.* Нариси до історії української етнопсихології. – К., 2006. – С. 193.

¹⁷ *Костомаров Н.И.* Две русские народности. – С. 14.

¹⁸ *Пытин А.Н.* История русской этнографии. – СПб., 1891. – Т. 3.

¹⁹ *Рудницький Степан.* Чому ми хочемо самостійної України? – Львів, 1994; *Кульчицький О.* Риси характерології українського народу // *Енциклопедія українознавства*. Загальна частина. Перевидання в Україні. – К., 1995. – Т. 2. – С. 713–714.

²⁰ Бичко А. Менталітет української нації, український менталітет // Етнонаціональний розвиток України: терміни, визначення, персоналії. – К., 1993. – С. 213.

²¹ Кульчицький О. Риси характерології українського народу. – С. 708.

²² Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. – К., – С.

²³ Там само. – С. 127.

²⁴ Там само. – С. 129.

²⁵ Політологічний енциклопедичний словник. – К., 1997. – С. 221–222.

²⁶ Пірен М.І. Основи етнопсихології. – С. 38.

²⁷ Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. – С. 128–129.

²⁸ Там само. – С. 93–94.